

УДК 94(477)

С. В. Стельникович

**Адміністративно-територіальний устрій генерального округу Житомир
(друга половина 1941 – початок 1944 рр.)**

На основі широкої джерельної бази розглядається адміністративно-територіальний устрій генерального округу Житомир, до складу якого входили окуповані нацистами території Житомирської, частина Вінницької областей УРСР та частини Поліської і Гомельської областей БРСР. Проаналізовано основні етапи формування адміністративно-територіальної структури житомирського генерального округу та доведено факт колоніального підходу німецької адміністрації в управлінні цією територією.

Ключові слова: генеральний округ Житомир, адміністративно-територіальний устрій, гебітскомісаріат, цивільна адміністрація.

Stelnykovych S. V. The Administrative Territorial Division of Zhytomyr General District (the Second Half of 1941 – the Beginning of 1944)

On the basis of the rich source base the administrative territorial division of Zhytomyr general district is considered. During the Second World War its structure included occupied by Nazi territories of Zhytomyr, the part of Vinnytsya regions of Ukrainian SSR and the part of Polessie and Gomel regions of Byelorussian SSR. The administrative centre of the region became Zhytomyr.

The research analyzes the main stages of forming the administrative territorial division of Zhytomyr general district, which was established primarily in November 1941. During that time military occupying units in the region were changed into civil ones. However some administrative territorial changes took place during the whole time of occupation. The general district was divided into independent city administrations and Kreisgebieten (at the beginning of 1943 their amount was 26). The latter included ex-Soviet regions. On the 16th of November 1942 in the framework of

Zhytomyr general district the ethnic German district Hegewald (Volksdeutsche colony) was marked. In the first half of 1943 after the civil management system establishment for the amount decrease of German administrators and their work efficiency the Kreisgebieten expansion took place.

The inclusion into Zhytomyr general district the parts of ethnic Byelorussian territories and the south annexation of Ukrainian Vinnytsya region to the Romanian zone of occupation were caused by the colonial motives. This witnessed the absence of any national and territorial state approaches while forming the administrative-territorial division of Zhytomyr general district.

Key words: *Zhytomyr general district, administrative territorial division, Kreisgebiete, civil administration.*

Стельникович С. В. Административно-территориальное устройство генерального округа Житомир (вторая половина 1941 – начало 1944 гг.)

На основании широкой источниковедческой базы рассматривается административно-территориальное устройство генерального округа Житомир, в состав которого входили оккупированные нацистами территории Житомирской, часть Винницкой областей УССР и части Полесской и Гомельской областей БССР. Проанализировано основные этапы формирования административно-территориальной структуры житомирского генерального округа и доказан факт колониального подхода немецкой администрации в управлении этой территории.

Ключевые слова: *генеральный округ Житомир, административно-территориальное устройство, гебитскомиссариат, гражданская администрация.*

У силу ряду особливостей однією із головних адміністративно-територіальних частин у складі райхскомісаріату України був генеральний округ Житомир. Поряд із загальними рисами нацистської політики «нового порядку» тут яскраво проявилися її регіональні особливості, що зумовлювалося наявністю

на території округу польових ставок нацистських лідерів (Гітлера, Гімmlера та Геринга), колоній фольксдойче (Гегевальд та Фьорстерштадт), активною діяльністю як українського національного, так і комуністичного рухів опору. До складу житомирського генерального округу були включені також білоруські етнічні землі. Тому постає питання про вивчення адміністративно-територіальної структури генерального округу Житомир, що дозволить повною мірою зрозуміти регіональні особливості механізмів нацистської окупації та умов життя місцевого населення.

В історіографії окреслена проблематика не виступала предметом спеціального дослідження. В основному у поодиноких роботах, які стосуються деяких аспектів нацистської окупаційної політики у різних частинах генерального округу Житомир, його структура подається станом на конкретний період без урахування динаміки змін адміністративно-територіальних одиниць [3; 11, с.22-27]. Подібний принцип присутній і в деякі спеціалізованих виданнях з історії адміністративно-територіального устрою областей, які входили до складу округу [1, с.617]. У наявних дослідженнях також не аналізуються причини включення до житомирського генерального округу білоруських територій та створення етнічного німецького гебіту (колонії) Гегевальд.

Метою пропонованої статті є аналіз формування адміністративно-територіального устрою генерального округу Житомир – окупаційної адміністративно-територіальної одиниці, яка в період Другої світової війни включала Житомирську, частину Вінницької областей України, частини Поліської і Гомельської областей Білорусі.

17 липня 1941 р. Гітлер підписав указ про управління в новоокупованих східних територіях, який визначав порядок формування та впровадження органів цивільного управління замість військової адміністрації. Німецька цивільна влада на усіх окупованих територіях сходу, за виключенням Генерального губернаторства, підпорядковувалася райхсміністру окупованих східних територій. На цю посаду був призначений райхсляйтер (імперський керівник) А. Розенберг, а саме міністерство розмістилося у Берліні [4, арк.1-2; 16, с.200; 32, арк.76-77].

Окуповані території, підконтрольні міністерству А. Розенберга, поділялися на райхскомісаріати (Reichskommissariat) на чолі з райхскомісарами, райхскомісаріати – на генеральні округи (Generalbezirk), керовані генералкомісарами, генеральні округи – на гебітскомісаріати, або ж гебіти (Gebietskommissariat, Kreisgebiete, Gebiet), очолювані гебітскомісарами. Райхскомісар та генеральні комісари призначалися особисто Гітлером. Решта адмінкерівників, у тому числі управлінці головних відділень райхскомісаріату та гебітскомісари, призначалися А. Розенбергом [4, арк.2; 16, с.201; 32, арк.77].

У доповнення до указу від 17 липня 1941 р. 20 серпня 1941 р. Гітлером був виданий наказ про створення райхскомісаріату України (Reichskommissariat Ukraine) з центром у м. Рівне та призначення його керівником гауляйтера і оберпрезидента Е. Коха [16, с.255], який був відомий своїм вкрай негативним відношенням до українців. Уже 28–29 серпня 1941 р. райхскомісаріат України був переданий під управління німецької цивільної адміністрації [15, с.335-336]. Поряд із входженням більшості окупованої території України до складу райхскомісаріату, Східна Галичина (дистрикт Галичина) була включена до Генерального губернаторства, південно-західні регіони – до румунської Трансністрії, а прифронтowa смуга перебувала у віданні військової адміністрації.

Площа райхскомісаріату України зростала по мірі просування вермахту на схід та передачі відповідних земель під управління цивільної влади [27, арк.104-105; 31, арк.34]. Якщо при створенні у серпні 1941 р. вона складала 71 тис. км² [15, с.335-336], то уже станом на 15 лютого 1942 р. – 234 тис. км² з населенням 15 млн. осіб [21, арк.10; 22, арк.1; 23, арк.10], а на 1 січня 1943 р. – майже 340 тис. км² з населенням 16,91 млн. осіб [5, арк.137; 19, арк.1а; 30, арк.39]. У межах райхскомісаріату України було виділено 6 генеральних округів: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Крим (Таврія) [5, арк.137; 19, арк.1а; 30, арк.39]. У першому ж варіанті німецького поділу українських земель від серпня 1941 р. не передбачалася наявність округу Дніпропетровськ та був запланований генеральний округ Чернігів. Територія останнього протягом усього

періоду окупації перебувала під контролем військового управління [15, с.336-337].

Початково генеральний округ Житомир як частина райхскомісаріату України, відповідно до перших загальних постанов міністерства окупованих східних територій, прийнятих у серпні 1941 р., мав включати 29 гебітскомісаріатів у межах Житомирської, Вінницької областей УРСР та півдня Поліської області БРСР із площею 64,8 тис. км² та населенням 2917 тис. осіб. Центром округу стало м. Житомир [15, с.336]. Більш за все, вибір Житомира як центру нової адміністративно-територіальної одиниці зумовлювався тим, що місто розміщувалося на транспортному шляху Рівне – Київ.

Один із перших німецьких документів, який детально відображає адміністративно-територіальну структуру житомирського генерального округу, датований 15 вересня 1941 р. Як зауважувалося, до складу округу включалися території Житомирської, Вінницької областей України та Поліської області Білорусі (окрім північних районів), які поділялися на 29 гебітскомісаріатів. Окремо, у Житомирі та Вінниці, створювалися 2 міських комісаріати (штадткомісаріати) [24, арк.21; 27, арк.121]. Відповідно до вказаного документу, Житомирська область ділилася на 12 гебітів: Бердичів, Житомир, Коростень, Коростишів, Малин, Новоград-Волинський, Овруч, Олевськ, Попільня, Червоноармійськ, Чоповичі, Чуднів. На території Вінниччини виокремлювалося 11 гебітскомісаріатів: Вінниця, Гайсин, Жмеринка, Калинівка, Козятин, Копайгород, Крижопіль, Липовець, Теплик, Тульчин, Чечельник. Територія Поліської області Білорусі була поділена на 6 гебітскомісаріатів: Василевичі, Єльськ, Житковичі, Комарин, Мозир, Петриков [4, арк.15-15зв.; 7, арк.1-3; 27, арк.121-123]. Вказані округи мали включати від 2-х до 4-х районів, створених за радянським адміністративно-територіальним принципом.

При формуванні генерального округу Житомир, як і при визначенні адміністративно-територіальної структури решти окупованих територій України, до уваги не бралися жодні національні та територіально-державні принципи. За таких обставин до житомирського генерального округу була приєднана переважна

частина Поліської області Білорусі, а згодом – південно-західні райони Гомельської області. Це засвідчує колоніальний підхід до управління окупованими територіями. Мотиви включення білоруських земель в структуру адміністративно-територіального устрою генерального округу Житомир, як і до складу райхскомісаріату України загалом, розкриває у повідомленні начальнику головного управління політики міністерства окупованих східних територій доктору Лейббрандту від 6 травня 1942 р. референт міністерства доктор Клейст. Він зазначав, що єдиним обґрунтуванням входження до складу райхскомісаріату України білоруських територій була необхідність підтримки України як політичної противаги Москви. Адже, за словами Клейста, найбільше політичне значення серед різних народів окупованих східних територій мала саме Україна. Однак через приєднання південно-західного і західного українських регіонів до Трансністрії й Генерального губернаторства та політику райхскомісара Е. Коха ця мета реалізованою не була [26, арк.42]. Окрім житомирського генерального округу, прикордонні південні білоруські території були включені до складу генерального округу Волинь-Поділля.

Про те, що східне Полісся Білорусі (Гомельщина та переважна частина Мозирщини, тобто Поліської області) – етнічні білоруські землі і такий їх статус не викликає жодних заперечень, у тому числі серед українських політичних діячів, відзначали у період війни деякі білоруські автори [13]. Українці тут, зокрема в районах Поліської області, становили відносно незначну етнічну меншину [9, арк.35, 40].

Колоніальний підхід в управлінні окупованими територіями проявився також у включенні – через необхідність розширення румунської зони окупації – південної української частини Вінниччини до губернаторства Трансністрії. Тому у порівнянні з адміністративно-територіальною структурою генерального округу Житомир від 15 вересня 1941 р. уже станом на 25 вересня 1941 р. через підпорядкування півдня Вінницької області румунам була змінена кількість та склад решти гебітскомісаріатів. Разом зі штадткомісаріатами Житомир і Вінниця у складі округу залишилося 23 гебітскомісаріати: 12 – на території Житомирської,

5 – Вінницької, 6 – Поліської областей [18, арк.6-6зв.; 20, арк.17-17зв.]. Південно-західні райони Вінниччини з центром у м. Бар були включені до складу генерального округу Волинь-Поділля.

Територія генерального округу Житомир в основному була сформована у листопаді 1941 р., коли в регіоні військова адміністрація була змінена на цивільну, а генеральний комісар Курт Клемм, який був призначений на цю посаду 30 вересня 1941 р. [25, арк.307], приступив до безпосереднього виконання своїх обов'язків (наприкінці жовтня 1942 р. його змінив Ернст Людвіг Лейзер) [8, арк.781]. Відповідна адмінструктура була затверджена станом на 11 листопада 1941 р.: вона передбачала наявність 2-х штадткомісаріатів та збільшення кількості гебітскомісаріатів до 25 [20, арк.14]. Такий адміністративно-територіальний устрій був підтверджений у німецьких документах від 15 лютого 1942 р. [21, арк.14-16; 22, арк.5-7; 23, арк.14-16]. У цей час територія Житомирської області поділялася на 11 гебітскомісаріатів: Бердичів (Андрушівка, Бердичів, Янушпіль)¹, Ємільчине (Бараші, Городниця, Ємільчине), Житомир (Житомир, Троянів, Черняхів), Звягель (Баранівка, Звягель, Мархлевськ, Пулини, Ярунь), Коростень (Володарськ-Волинський, Коростень, Чоповичі), Коростишів (Брусилів, Корнин, Коростишів), Овруч (Базар, Народичі, Овруч), Олевськ (Лугини, Олевськ, Словечне), Радомишль (Малин, Потіївка, Радомишль), Ружин (Вчерайше, Попільня, Ружин), Чуднів (Держжинськ, Любар, Чуднів). У межах Вінниччини утворилося 8 гебітів: Вінниця (Вінниця, Турбів), Гайсин (Гайсин, Джулинка, Теплик), Іллінці (Іллінці, Липовець, Плисків), Калинівка (Калинівка, Комсомольське, Улінів), Козятин (Козятин, Погребище, Самгородок), Літин (Жмеринка, Літин, Хмільник), Монастирище (Дашів, Оратів, Монастирище), Немирів (Вороновиця, Немирів, Ситківці). На території Поліської області Білорусі було сформовано 6 гебітскомісаріатів: Василевичі (Василевичі, Хойники), Єльськ (Єльськ, Наровля), Комарин (Брагін, Комарин), Лельчиці (Лельчиці, Туров), Мозир (Калинковичі, Мозир), Петриків (Житковичі, Петриків) [17, арк.5-7; 21, арк.14-16; 22, арк.5-7; 23, арк.14-16].

¹ Тут і далі назви районів (районних центрів) подані в дужках.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. загальна площа генерального округу Житомир склала 59,056 км², а кількість населення сягала понад 3027 тис. осіб [17, арк.5; 21, арк.10; 22, арк.1; 23, арк.14]. На заході він межував із генеральним округом Волинь-Поділля, на сході – із генеральним округом Київ, на півночі – із генеральним округом Білорутенія райхскомісаріату Остланд, на півдні – із румунською Трансністрією, на південному-сході – з генеральним округом Миколаїв, а на північному-сході – із зоною військового управління (запланованим генеральним округом Чернігів).

Навесні 1942 р. до генерального округу Житомир були включено білоруські райони Речиці і Лоева [12] південно-західної частини Гомельської області. Через це відбулися певні зміни в устрої білоруських гебітскомісаріатів, хоча їх, як і раніше, залишилося 6. Це зафіксовано у матеріалах внутрішнього управління райхскомісаріату України від 1 січня 1943 р.: до новоутвореного гебітскомісаріату Речиця разом із Речицьким районом увійшли Василевицький та Хойніцький райони розформованого гебітскомісаріату Василевичі; Лоївський, а також Брагінський та Комаринський райони були включені до нового гебіту Брагін. На території Вінницької області на базі Жмеринського району гебітскомісаріату Літин було утворено Браїлівський район [5, арк.138-138зв.; 19, арк.2-2зв.; 20, арк.46-46зв.].

У цілому станом на 1 січня 1943 р. у складі генерального округу Житомир кількість штадткомісаріатів розширилася з 2-х до 5-ти (окрім Житомира та Вінниці – Бердичів, Звягель, Коростень). Разом із включенням додаткових білоруських територій та переформатуванням білоруських гебітскомісаріатів між Житомиром та Бердичевом з'явився новий німецький гебіт (колонія фольксдойче) Гегевальд. Він був утворений 16 листопада 1942 р. наказом генерального комісара Е. Лейзера на території, виділеної зі складу південної частини гебітскомісаріату Житомир та північної частини гебітскомісаріату Бердичів [6, арк.31]. Через це на території житомирського гебітскомісаріату, по-суті, був ліквідований Троянівський район. Площа генерального округу, таким чином, зросла до 64800,11 км², проте кількість населення через примусові масові депортації на

роботи до Німеччини зменшилася до 2916890 осіб. За цими показниками на початку 1943 р. він серед усіх округів райхскомісаріату України став третім за площею та за населенням і мав найбільшу кількість гебітскомісаріатів – 26.

У першій половині 1943 р. через налагодження системи цивільного управління відпала необхідність зосередження мінімальної кількості районів (у середньому від 2-х до 4-х) у складі одного гебітскомісаріату. Тому нацистське керівництво прийняло рішення про укрупнення гебітів. Інформація про об'єднання округів генерального округу Житомир у квітні 1943 р. наявна в німецьких джерелах [29, арк.162]. Важливою причиною таких дій стала також необхідність зменшення чисельності німецьких адміністраторів на окупованих територіях та раціоналізація їхньої роботи. На таких позиціях перебував ще генеральний комісар К. Клемм [28, арк.8-9].

Серед численних трансформацій, зокрема, у травні 1943 р. був розформований гебітскомісаріат Ружин. Ружинський та Вчорайшенський райони перейшли до складу козятинського гебітскомісаріату, а Попільнянський район – до гебітскомісаріату Коростишів [14]. У травні 1943 р. до гебітскомісаріату Гайсин було приєднано Ситковецький район [2]. У серпні 1943 р. до складу коростишівського гебітскомісаріату були включені Радомишльський і Попільнянський райони розформованих гебітскомісаріатів Радомишль та Ружин відповідно [10]. Певні зміни в адміністративно-територіальному устрої генерального округу Житомир відбувалися і в подальшому [5, арк.143; 33]. Про підсумок кампанії укрупнення гебітів свідчать слова німецького цивільного урядовця Блюмелля, який перебував на посадах гебітскомісара Чуднова та Речиці. Він констатував: «Проведене у 1943 р. укрупнення округів можна приймати лише як тимчасовий захід, так як воно не вплинуло на значну економію робочої сили (мається на увазі адміністративна робота німецьких управлінців. – С. С.)» [29, арк.162].

Формально генеральний округ Житомир як окупаційне адміністративно-територіальне утворення існував до кінця 1943 – початку 1944 рр., а фактично крах системи нацистського цивільного управління у регіоні відбувся наприкінці

1943 р. Після вступу військ Червоної армії на цій території була відновлена радянська державно-правова система з попереднім адміністративно-територіальним устроєм.

Отже, у період Другої світової війни захоплені німцями Житомирська, частини Вінницької областей УРСР та Поліської і Гомельської областей БРСР були включені до складу генерального округу Житомир райхскомісаріату України. Адміністративно-територіальний устрій округу в основному сформувався станом на листопад 1941 р., проте частково змінювався протягом усього часу окупації. Структура житомирського генерального округу визначалася необхідністю колоніального управління його територією.

Джерела та література:

1. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини : 1795–2006 : довідник : офіційне видання / [упоряд. : Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк, Б. Ш. Табачник]. – Житомир : Волинь, 2007. – 620 с.
2. Гайсинська газета (Гайсин). – 1943. – 23 травня.
3. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Гінда. – Черкаси, 2007. – 20 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1151, оп. 1, спр. 19, 21 арк.
5. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 20, 176 арк.
6. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 42, 113 арк.
7. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 46, 77 арк.
8. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 3, 811 арк.
9. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. Р-1846, воп. 1, спр. 8, 359 арк.
10. Коростишівські вісті (Коростишів). – 1943. – 18 серпня.
11. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
12. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 6 травня.

13. Раніца (Бэрлін). – 1943. – 14 сакавіка.
14. Ружинський вісник (Ружин). – 1943. – 23 травня.
15. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. : історичні нариси. Кн. 1 / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. – К. : Наукова думка, 2010. – 734 с.
16. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / [упоряд. В. Косик]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. – 384 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 1, спр. 6, 12 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 7, 39 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, 21 арк.
20. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 231, 50 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 232, 21 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 233, 25 арк.
23. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 4, спр. 4, 25 арк.
24. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 264, 135 арк.
25. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, 450 арк.
26. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 23, 43 арк.
27. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, 135 арк.
28. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 64, 11 арк.
29. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 101, 302 арк.
30. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 182, 161 арк.
31. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 475, 35 арк.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, спр. 141, 168 арк.

33. Generalbezirk Shitomir [Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten, 1874–1945]. – Режим доступа : <http://www.territorial.de/ukra/shitomir/shit.htm>.